

*„Kint a csődből?”
Előszó helyett*

Az európai fasizmusok története – amelyhez most mi is visszatérünk – évtizedek óta kedvelt téma. A második világháború iránt mindig is óriási volt az érdeklődés. Eljött 1989–1991: az államszocialista kísérlet kudarca, a nagy változások, a Jalta nevével jelzett európai konstelláció megszűnése, a polgári szabadságjogok; előtérbe került a „politika és morál” kapcsolata. A nemzeti-etnikai problémák nagyon is élő volta óhatatlanul ezek felé irányította az érdeklődést. A helyzetet bonyolította, bonyolítja a globalizáció: a multikapitalizmus rohamosan kibontakozó és újabb technikai (informatikai) forradalommal járó uralma a világgazdaságban. S még néhány év hátra van századunkból.

A 20. századot aligha lehet egy-két jelzővel vagy mondattal jellemezni. Olvastunk már arról, hogy a válságok, a világháborúk vagy éppen a szociáldemokrácia kora. De arról is, hogy a diktátoroké, a fasizmusoké, a totalitárius államé. Sokszor maguk a fogalmak sem pontosan meghatározhatók, többféleképpen értelmezhetők. A diktatúra nyilván nem csupán századunk jelensége. S mi állítható vele szembe? A demokrácia, a parlamentarizmus? Ezek kétségkívül jobbak nála. De ki gondolhatja komolyan azt, hogy az első világháború vagy a nagy válság korának demokráciái valamilyen „népakaratot”, „szabadságot” testesítettek meg? E kötetben is olvashatunk arról, hogy a századelőn mai értelemben vett általános választójog – bár ezt a jogot fokozatosan kiterjesztették – még a fejlett országokban sem létezett. S hozzátehetjük, hogy a legfontosabb döntések nem is a parlamentekben születtek. Különböző érdekcsoportok képviselői alakították azokat ki – többnyire a kulisszák mögött. A polgári szabadságjogok – ebben Lukács Györgynek igaza van – jelentős részben valóban formálisak voltak. Számos országban a végrehajtó hatalom aránytalan súlyú volt a törvényhozással szemben. Aligha lehet azt állítani pl., hogy Franciaországban a III. Köztársaság – gyakran sztrájkoló, tüntető tömegekre lövő – kormánya a szó valódi értelmében néphatalmat gyakorolt volna. A weimari köztársaság alkotmánya szép volt ugyan papíron, de mit mutatott a gyakorlat? A köztársaságot gyűlölő, hatalomra törő érdekcsoportok harcát, a baloldal szétagoltságát és gyöngeségét, olyan gazdasági, társadalmi és politikai válságokat, melyeket a korszak kiterjedt szépirodalmából, költészetéből s általában művészetéből jól ismerünk.

A 20. század már csak azért sem nevezhető a diktatúrák századának, mert ezek az európai kontinens egyes régióira terjedtek ki. Aligha állítható tehát, hogy a kapitalizmus óhatatlanul valamilyen diktatúrába torkollik. Azokban a régiókban keletkeznek diktatúrák, amelyeket kiváltképpen sújtott különböző válságok sorozata. Az az állítás, hogy elmaradott, modernizációra váró országokról volt szó, nem igazolható. Németország nem ilyen ország volt. Ennek ellenére, vagy inkább emellett azonban keleti területein jelentős paraszti-agrárproletár népességgel rendelkezett. Olaszország a maga egészében elmaradott volt ugyan, de Észak- és Közép-Itália viszonyai azért megközelítették, sőt elérték a nyugat- és közép-európai színvonalat (iparosodottság, urbanizáció stb.). Az olasz Dél nyomorgó agrártömegeinek problémái azonban teljesen megoldatlanok voltak. Ami a kapitalizmus peremvidékén elhelyezkedő Oroszországot illeti, ott a gyors fejlődés és az elmaradottság elemei keveredtek egymással: az erőteljes és területileg koncentrált ipari fejlődés még nem változtatott az ország alapvetően agrár jellegén.

Az említettekhez hasonló vagy még talán nagyobb jelentősége volt az első világháborúnak. Németország irtózatos küzdelemben alulmaradt, és csak a közvetlen, napi érdekekre tekintő antant (elsősorban francia) hatalmi politika áldozatává vált. Ez a helyzet sértette a nemzeti és a szociális érdekeket, s az életnek szinte minden területére kiterjedő permanens válságot teremtett. Olaszország – súlyos áldozatai ellenére – kismizmizett győztes volt, a nagy háború után szinte polgárháborús

állapotokkal. A cári Oroszország valójában elvesztette a háborút, habár legyőzőit is hamarosan elérte ez a sors. Mindezekhez hozzávéve a múlt örökségét, aligha lehetett reménykedni egy liberális és demokratikus hatalom létrejöttében. Semmiféle puccs vagy konspiráció nem volt szükséges a néptömegek indulatainak kitöréséhez. Egy tucatnyi ember aligha tudja egy százötven milliós ország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait rövid időn belül radikálisan megváltoztatni.

Nem véletlen, hogy Angliában és Franciaországban – a súlyos áldozatok ellenére – nem történt semmiféle lényeges változás sem a háború után, sem a nagy válság időszakában. S ennek nemcsak a nemzeti felbuzdulás volt az oka, hanem a néptömegek viszonylag elviselhető helyzete is, amelyet részben a vesztesek rovására finanszíroztak. Nyilvánvaló, hogy a radikális politikai-társadalmi változások kapcsolatban vannak az érintett ország szociális helyzetével. Nem véletlen, hogy az olasz fasizmus és később a német nemzetiszocializmus is forradalomként, még hozzá nemzeti forradalomként reklámozta önmagát. S itt elérkeztünk a hagyományos munkásmozgalomhoz, a szociáldemokráciához való kapcsolatok kérdéséhez. Közismert, hogy Olaszországban maga a Duce viszonylag képzett szocialista volt, akit a nemzeti szempontok állítólagos elhanyagolása fordított szembe még az első világháború idején a szociáldemokráciával. Az 1918-at követő években azután megmutatkozott a fasizmus kettős funkciója. Az ország vezető gazdasági és politikai körei, megrettenve a vélt vagy valós kommunista veszélytől, ennek a veszélynek az elhárítását végül is a fasisztáktól várták: zömükben erkölcsileg és anyagilag őket támogatták. A szétmálló parlamentáris demokráciától nem is várhattak semmit. Olyan helyzet alakult ki, hogy azzal nem lehetett mit kezdeni. A bírálatok kereszttüzebe kerülő klasszikus liberalizmus nem ad útmutatást arra, hogy ilyen helyzetekben mi a teendő. Ugyanakkor Mussolini és környezete felismerte, hogy nem egyszerűen diktatúrára, a hagyományos erőszakra, hanem valami újra van szükség.

Mussolini többször is foglalkozott a kapitalizmus történetével – általában bírálóan. Napjai kapitalizmusát „túlzott kapitalizmus”-nak nevezi. (Ez nagyjából a lenini imperializmusnak felel meg.) Ez utóbbi szerinte is válságban van. Ellenfele a liberalizmusnak, a politikai és gazdasági liberalizmust egyaránt el akarja temetni. Azt javasolja, hogy a kapitalizmusból és a szocializmusból is vegyék át, „ami bennük életrevaló és maradandó”. A szociáldemokráciát egyébként hanyatló irányzatnak látja. Hangsúlyozza, hogy az a kommunizmus, amely Oroszországban megvalósult, „nem egyéb, mint az államszocializmus egy válfaja”. A megoldást a korporatív államban látja, ebben működnének szakmai szindikátusok, amelyek kollektív szerződéseket kötnének „a munkaadók és munkások ellentétes érdekeinek kiegyenlítése és a termelés magasabb érdekeinek való alávetése révén”. A munkaadók érdekeit szintén szindikátusok védik. Megalakítják a különböző területi korporatív szervezeteket, s korporációs minisztériumot is szerveznek.¹ A szindikátusokat a „Munkaalkotmány” a korporatív rendszer alapsejtjeinek nevezi. Ezen alapsejteken kívül sem munkavállaló, sem munkaadó nem tevékenykedhet. Az egész rendszert arra megfelelő tisztviselők működtetik egy erős, de nem mindenható, a magántulajdont védő, méltányos, és a nagy közös érdekekre tekintettel levő állam keretében.

Persze mindez nem új dolog. Mussolini merített Pareto, Oswald Spengler, Othmar Spann Gentile és mások műveiből. Az „igazságos érdekvédelem” természetesen nem valósult meg; de bizonyos iparfejlődés és társadalmi konszolidáció igen. Mindez azonban a háborúra való felkészülés jegyében történt, azoknak az eseményeknek a során, amelyek végül is a fasizmust maguk alá temették. A Duce által javasolt kiút borzalmas katasztrófába torkollt. Olaszok tömegei megtapasztalhatták, hogy milyen lehet „feszülten” élni, milyen a „veszélyes élet”.

Az olasz fasizmus győzelme, a „Marcia su Roma” több mint tíz évvel előzte meg Hitler hatalomra kerülését. Hitler „nemzetiszocializmusa” azután háttérbe szorította az olasz fasizmust. 1938-ban – a népszerűségéből addigra már sokat vesztő – Mussolini is a Führer szövetségesevé vált. Németország 1918 után is hatalmas erőt képviselt: ami ott történt, az valóban európai, de ezen túlmenően világpolitikai ügy volt. A nemzetiszocializmus nem pusztán Hitlert jelenti, de Hitler tevékenysége, sőt személyiségének hatása nélkül a náciizmus aligha lett volna az, ami lett. Hitler

sohasem volt szociáldemokrata, de a szociáldemokrácia hatással volt rá. A *Mein Kampf* tanúsága szerint majdnem úgy járt vele, mint a zsidósággal. Fiatal éveiben semmi baja nem volt a szociáldemokratákkal, tetszett neki az általános titkos választójog követelése, mert úgy vélte, hogy az végül is az általa gyűlölt Habsburg uralom ellen irányul. „Akkori tapasztalatlanságomban még el tudtam hinni, hogy a szociáldemokrácia javítani akar a munkásság helyzetén és életviszonyain, s így ez a körülmény is inkább mellettük, semmint ellenük szólott.”² Később azonban rájött, hogy az osztrák szociáldemokráciának közömbös a németek sorsa, a szlávok kegyeit keresi. (Ekkor fordult a figyelme a „nagy német” osztrák politikus, Georg Schönerer és a keresztényszociális bécsi polgármester, Karl Lueger felé.) Az sem tetszett neki, hogy felszólították: lépjen be az építőmunkások szakszervezetébe. Az pedig egyenesen felháborította, hogy a szociáldemokrata szakszervezeti tagok mindent támadtak: a hazát, az iskolát, a törvényt. „Rájött”, hogy a szociáldemokrata elméleti irodalom – olvasta Marx *Tőkéjét* is – más, mint a népnek szóló. Ezt meg is értette, mert „a nagy tömegek lelkülete nem fogékony a langyos dolgok iránt”. Idegenkedett attól is, hogy a szociáldemokraták éltek a „Szabadság–Egyenlőség–Testvériség” jelszavával. A szociáldemokrata szakszervezetek a fiatal Hitler szerint nem töltik be feladatukat, mert csak politizálnak. Ezzel szemben: „A szakszervezet a szociális eszme megerősödését és a gyakorlati életben való megvalósítását elősegíteni s ezzel az állandó elégedetlenség és panasz okát elhárítani lenne hivatott.”³ Később aztán világossá vált előtte, hogy a fogyatékosok oka: a szociáldemokrácia „zsidósága”. Ártalmas, akárcsak a nyugati demokrácia, a parlamentarizmus és természetesen a liberalizmus, főleg annak „manchesteri” formája. Abból indult ki, hogy a tömegek változást akarnak, de nem olyan radikálisat és a középrétegek számára riasztót, mint amelyet a sztálinizált bolsevizmus jelent, s nem is olyan lagymatagot, mint a szociáldemokrácia, amely bizonyos problémák – pl. a nemzeti kérdés – iránt érzéketlen, ráadásul egyes társadalmi osztályok szemében még mindig túlságosan „vörös” és „zsidó”. A weimari köztársaság utolsó választásainak eredményei a náciknak kedvezően alakultak. 1932-ben felülmúlták a 30%-ot, 1933 márciusában (már Hitler kancellári kinevezése után) megközelítették a 44%-ot. A választási kampányokban nagy zajjal vettek részt, nem titkolták azonban, hogy a „korrupt és tehetetlen” parlamentarizmus felszámolására törekednek. Egyébként 1932–1935-ben már nemcsak a választási urnákról volt szó. Félkatonai alakulatok gyülekeztek, terrorizáltak – megteremtve a félelem légkörét. Figyelemre méltó a nácikra szavazók szociális elhelyezkedése: az önálló egzisztenciák 48%-a, a nyugdíjasok és háziasszonyok 40%-a, a tisztviselők és alkalmazottak 37%-a, az ipari munkások 22%-a, a mezőgazdasági munkások 30%-a szavazott Hitlerre.⁴

Éppen a szociáldemokrácia bírálata érlelte meg Hitlerben, hogy új politikai irányzatot alakítson ki a szociáldemokráciával szemben – amelynek soraiba „tapasztalatlansága” folytán csaknem beállt –, de egyben a demokratizmussal s a liberalizmussal szemben is. A későbbiekben Hitler – akárcsak korábban Mussolini – alkalmazta azt a szociáldemokratáknál hiányzó nézetet, hogy vannak, nagyon is vannak „nincstelen nemzetek”. A szociális kérdés megoldása tehát nem az egyéni nincstelenség, hanem a nemzeti nincstelenség megszüntetése. A náci agitáció, a náci párt, valamint a pártot finanszírozó nagytőke szempontjából ez igen hasznos gondolatnak bizonyult. A Führer 1939-ben, a hatalom csúcsán már arra figyelmeztet, hogy a termelés az elsődleges, a munkabér pedig másodlagos. A termelést minden eszközzel növelni kell. Így szüntethető meg a munkanélküliség, így lehet ellátni az embereket. A munkabér csak a termeléstől függően emelkedhet. „Más országokban ellenkezőleg járnak el. Csökkentik a termelést, növelik a nemzeti jövedelmet a növekvő bérekkel, lerontják ezáltal a pénz vásárlóerejét és végül a pénz elértéktelenedéséhez jutnak el.”⁵ A termelés azonban – s erről Hitler maga is beszél – elsődlegesen haditermelést jelent.

A szerző a *Mein Kampf*-ban nemegyszer visszatér a munkavállalói érdekekre, a munkáltatók és a munkavállalók érdekkonfliktusaira. Nem szociáldemokrata, hanem nemzetiszocialista szervezetekre van szükség. A nemzetiszocialista szakszervezet nem az osztályharc, hanem az érdekképviselet szerve. A munkavállaló és a munkaadó egyaránt a „népközösség” tagja. Érdekvédelmi kamarák

segítségével kell lebonyolítani az egyeztetést. A nemzetiszocialista népi államban a sztrájk feleslegessé válik, sztrájktilalom lesz. Olyan ígéretről van itt szó, amelyet maradéktalanul betartott. Ezt annál is inkább megtehetette, mert a háború kitörése (1939. szeptember) után bekövetkezett az ipari termelés militarizálása. A német nagytőke álláspontja nem volt egyértelmű. Ormos Mária e kötet következő tanulmányában joggal állapítja meg: „Tudjuk, hogy a német nagytőke egyszerre volt boldog és elégedetlen (boldog a fegyverszakmában és elégedetlen szinte minden más ágazatban), de mire igazából felébredt, »felmondani« csak úgy tudott, ha elhagyja magát az országot, valamivel később pedig már úgy sem.”

Golo Man, a kortárs történész 1950-ben megjelent könyvében teljes csödként jellemzi a weimari köztársaság végnapjait. Ezért a csődért felelőssé teszi a pártokat, a társadalmi szervezeteket – politikai irányultságra való tekintet nélkül – önzésük és szűklátókörűségük miatt. A kérdést azért tartja nagy jelentőségűnek, mert e magatartásukkal kiábrándulttá tették, lefegyverezték a tömegeket. A munkások ellenállás nélkül vették tudomásul a szakszervezetek, az egész politikai közvélemény pedig a pártok feloszlását. Csak a náci párt maradt a porondon, a szakszervezetek helyén pedig a „Munkásfront” – valamennyi munkavállaló és munkaadó (rendi) kényszerszervezete. „A német vállalkozók a maguk részéről készségesen együttműködtek: a nagy állami megbízások, amelyekről rögtön azt kiabálták volna, hogy itt a bolsevizmus, ha a centropárti Brüningtől vagy Schleichertől, a »szociális tábornok«-tól származnak, most teljesen elfogadhatónak tünnek a számukra, csakúgy, mint ahogy a merész »előfinanszírozások«, a pénzcsinálás, a kiadások is hasznosnak vagy legalábbis elfogadhatónak mutatkoztak.” A rezsím fő gazdasági szakembere, Hjalmar Schacht fogyasztásra ösztönzött, annak árát mintegy megelőlegezve. „A munkások és tisztviselők nem éltek jobban, mint 1926-ban, de hamarosan jobban éltek, mint 1932-ben.”⁶ Az ipari termelés felfutott, a bérek – habár lassan – emelkedtek. Golo Mann rámutatott arra, hogy Schacht tulajdonképpen a New Deal alkalmazta, de nem kellett időt töltenie olyanféle parlamentáris ellenállással, amely az Egyesült Államokban gátolta az elnök terveinek megvalósítását. Mann rámutatott arra, hogy Hitler „négyéves terve” improvizáció volt. Schacht maga is idegenkedett a pontosan kidolgozott tervektől. Az „ügyes varázsló” (aki melleleg Keynestől is tanult) ugyanis azt tartotta, hogy mindenki igényeinek úgysem lehet eleget tenni. A tervek különböző csoportok érdekonfliktusainak kiéleződésére vezethetnek. (Maga Hitler a gazdasági ügyekkel közvetlenül nem foglalkozott. A gazdaságról jóformán csak annyit tudott, amennyit fiatalkori mentorától, Gottfried Federtől tanult. Ez nem volt sok.)

A termelés bővítése hamarosan felszívta a munkanélküliséget – Hitler úton útfélen hangsúlyozta, hogy betartja ígéreteit. A régi szakszervezeteket – úgymond – a polgárság radikalizálta, mert „a még általános emberi szempontból jogos követelményekkel is szembehelyezkedett azzal, hogy ellenállt a szociális bajok megszüntetésére irányuló minden kísértésnek, gyűlöletet vetett, és még a nemzet halálos ellenségeinek állításait is igazolni látszott.”⁷

Kovrig Béla „Hitler szocializmusát” a nacionalista-szocialista Friedrich Listre és Freiherr von Steinre, a konzervatív reformerre vezeti vissza, nem is szólva Moeller van den Bruckról. Aligha van azonban szükség 19. századi előzmények taglalására. A náci az említett szerzőket tisztelték, de pragmatizmusukban maguk is rájöttek, hogy szociális elképzelések nélkül a nacionalizmusuk kudarcra van kárhozthatva. Hitler maga közben állandóan figyelt arra, hogy akik túlmennek az általa szükségesnek tartott „szociális érzékenységen”, azokkal – náci múltjuk ellenére is – kíméletlenül leszámoljon (Strasser-ügy, 1934).

A szociáldemokrácia – az ekkor már „pestises szociáldemokrácia” – kiiktatását és helyébe a nemzetiszocializmus állítását nagy történeti tettnek vélte – nem riadva vissza bizonyos szociáldemokrata jelképek „átformálva” történő alkalmazásától sem.⁸ Maga a szociális kérdés azonban 1939-től már alig foglalkoztatta. A háborús gazdálkodás ügyeit munkatársai intézték, ő maga mindent a totális harctól, illetve világtörténelminek remélt győzelmétől várt. Minden mást ennek rendelt alá. (Kivéve rasszizmusát, zsidósággyűlöletét, a holocaustot. Ez utóbbi olyannyira

ismert téma, hogy nem is térünk ki rá. Annyit azonban megjegyzünk, hogy kár az ügyet a „német néplélek”-kel kapcsolatba hozni. A rasszizmus legismertebb előfutárai: Gobineau, H. Chamberlain – például – közismerten nem voltak németek. Friedrich Nietzsche viszont, aki a hatalomról, a felsőbbrendű emberről alkotott nézeteivel kétségkívül hatott Mussolinire is, Hitlerre is, nem volt zsidóellenes, sőt – pedig ő német volt.)

Van azonban hiteles tanú arra, hogy az „új Európa” rendjén elmélkedő Hitlert különböző „történetfilozófiai” eszmék a háború idején is foglalkoztatták. Albert Speer feljegyzi: egy alkalommal azt fejtegette, hogy magántulajdont csak „teremtő erővel” lehet szerezni. „Ezért nincs úgy, ahogy a kommunisták gondolják, vagyis hogy a jövő a kommunista egyenlőségideál; éppen fordítva van: azaz minél tovább fejlődik az emberiség, annál differenciáltabbak a teljesítmények, így szükségszerűen és legcélszerűbben azoknak kell átadni a dolgok irányítását, akik maguk hozzák létre a teljesítményeket.” A további fejlődést a magánkezdeményezések, nem pedig „állami tervezőirodák” biztosítják. Ez volt a hitleri jövőkép szocializmusa!⁹ Arra azonban már nem maradt Hitlernek ideje, hogy ezekkel az elképzelésekkel kísérletezzék.

Modernizált-e a fasizmus, a náciizmus? Bizonyos értelemben igen. De „féloldalasan”. A háborúra való felkészülésre és magára a háborúra orientáltan. Modernizációs alapvetésről, valamilyen modell kidolgozásáról aligha beszélhetünk. Megbosszulta magát az a korábbi – de annál is felfokozottabb – szemlélet, amely kizárólag terjeszkedésben, meghódított területekben, érdekszférákban gondolkodott. Ez a szemlélet jellegzetesen antimodern volt. Ellentmondásai a második világháború fordulata, 1943 táján bontakoztak ki. Ettől az időponttól Hitler támogatottsága is zsugorodott. Ismert értelmiségi szimpatizánsait (mert ilyenek is voltak, köztük nagy nevekkel) már jóval korábban elvesztette. (Elég itt Martin Heideggerre, Gottfried Bennre utalni.) Sok állampolgár azonban kitartott mellette: még ha személyét és rendszerét elutasította is. Részben a „német ügyre” hivatkozva, részben félelemből.

A második világháború idején szinte az egész európai kontinens Hitler uralma alá került. A náci agresszivitása azonban közvetlenül a háborút megelőző időszakban más, politikai következményekkel is járt. „Az 1930-as években a bolsevizmusellenességet részben háttérbe szorította az európai civilizáció másik szakadása: a tőkés demokrácia és a fasizmus ellentéte.”¹⁰ Ez a liberálisokat és a konzervatívok egy részét is óvatosabbá tette. A megszállt Európában a németek Quisling-rendszereket létesítettek, amelyek a szinte mindenütt meglévő kis, náciat imitáló pártok embereiről alakultak, nagyon is gyenge társadalmi bázissal. Ezek a rendszerek nem tekintendők „önálló” fasizmusoknak. A jelentősebb tekintélyelvű rezsimek viszont, pl. a magyarországi vagy a lengyelországi, bár nem voltak polgári demokráciák, „fasizmusnak” sem nevezhetők. A Balkán királyi diktatúrái egyszerű képletet alkottak: ideológia és totalitás nélkül. A Baltikum kormányai sem a demokratikus európai eszméket mutatták fel a bolsevik Oroszország szomszédságában. S a Vichy-rezsimet még nem is említettük. Dollfuss ausztriai „rendi állama” a hatalomgyakorlás jellege és a keresztényszocialista vonások miatt különbözött nemcsak Hitler, hanem Mussolini rendszerétől is. Hasonló volt a helyzet Salazar Portugáliájában. A jobboldali pártoknak a francia Maurras által szorgalmazott „integráló szocializmus”-át nem sikerült megvalósítani. Ebben Spanyolországnak is része volt. (A spanyol fejleményekkel kötetünk külön tanulmánya foglalkozik.)

Spanyolország – a diktatúráról diktatúrára bukácsoló Hispánia – huszadik századi példája jól mutatja, hogy a lemaradás, az „elkészség” kedvezőtlen a demokrácia, de kedvező a diktatúra szempontjából. A párt funkcióját betöltő Falange széles körű reformokat ígért, a Franco-féle vezetés azonban a maga útját járta, kevesebbel is beérte. Mindenesetre munka-chartát alkotott (1938.), szindikátusokat hozott létre s igyekezett megvalósítani a teljes foglalkoztatást. A liberalizmust és a „vörösöket”, meg kiváltképpen a szabadkőműveseket Franco állandóan támadta, de viszonylagos külpolitikai lehetőségeit felhasználta. (Hitler és Mussolini – aki a polgárháború idején hatékonyan segített neki – ezért háládatlansággal vádolta.) Totális rendszer Spanyolországban nem jött létre, s a magát 1945 utánra átmentő Franco-rezsim is végül a felpuhult diktatúra jellegzetes példájává vált.

Franco egy dologra láthatóan ügyelt: arra, hogy az „Új Állam”-ban az életviszonyok jobbak legyenek, mint XIII. Alfonz Spanyolországában. Ezt sikerült is elérnie. Láthatólag a polgárháborúból is levont bizonyos tanulságokat a szociálpolitikára. Tényleges modernizációra, hatékony gazdaság kialakítására azonban nem került sor. Nem is kerülhetett: hiszen a Caudillo úgy vélekedett, hogy meg kell őrizni a politika primátusát a gazdasággal szemben. Az akkor 24–25 milliós Spanyolország természetesen nem volt jelentős tényező a 66 milliós Németország és a 41 milliós Olaszország mellett, a francóista kísérletet a maga jellegzetességei miatt (nem másolta sem Mussolinit, sem Hitlert) mégis érdemes tanulmányozni.

A történelem szomorú iróniája, hogy a vagy negyven évig fennálló, önmagát túlélő rendszer sajátos hatalomra jutása (a törvényes kormány elleni katonai lázadás), a spanyol polgárháború és a megtorlások óriási veszteségekkel jártak. Az áldozatok számát nem is lehetett pontosan megállapítani, egyesek szerint félmillió, mások szerint több mint egymillió volt a halottak száma. Polgárháborúra sem Olaszországban, sem Németországban nem került sor.

A szociális elemeket az európai diktatúrák kapcsán nem azért emeljük ki, mintha igazat adnánk Kovrig már említett, 1934-es könyvének, mely szerint a szocializmus nacionalizálódik, a nacionalizmus szocializálódik. Nem erről van szó. Az adott időszakban a csődből való kiút keresése már nem mehetett a régi módon. (Végül is csak a szociális elem legalább retorikai felhasználásával lehetett tömegbázisra szert tenni, csak ezzel lehetett az indulatokat a hagyományos politikai erők ellen fordítani, csak így lehetett – legitimációs céllal – „nemzeti forradalmakat” emlegetni.) Hasonló célokat szolgált az individualizmus bírálata, a népi („völkisch”) kollektivitás kialakítására való törekvés – egyes elemeiben, de nem mindig – etnocentrikus, sőt rasszista alapokon.

A neonáci pártkezdeményezések 1945 után marginális jelentőségűek maradtak. Így van ez egészen napjainkig. Az okok nyilvánvalóak: Hitler „ezeréves birodalma” csak tizenkét évig tartott ki, romokat hagyva maga után. Európában nem ismétlődtek meg az 1918 utáni évek, nem került sor újabb Nagy Válságra sem. Az életszínvonal emelkedése nem kedvezett a neonáciknak. Az, ami korábban többeket is vonzott, most riasztóvá vált. Nemcsak a „völkisch” kollektivitás, hanem az uniformizálódás, a vasfegyelem is. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nácik (és más diktátorok) saját embereikkel is szigorúak, embertelenek voltak. Félelemkeltőek. A technikai fejlődés, a társadalom differenciálódása sem segítette elő a neonácik érvényesülését. Ezen a helyzeten 1989–1990 sem változtatott. Való igaz, voltak, akik szerint a kommunisták kudarcra visszamenőleg a nácikat igazolja. Ez az érv nem meggyőző, az egyetlen szuperhatalom és a globalizáció időszakában anakronisztikus. Egyes országokban a nacionalista-populista (tehát nem náci jellegű) pártok kaptak erőre – ellenzéki erőt képviselve. A kivétel: Olaszország. Itt sem sikerült tartósan erős neofasiszta pártot létrehozni. Akármit mond is Fini – mindenképpen eltér „Mussolini örökségétől”. Ugyanis – s ez az idők jele – Fini nemegyszer beszél magasztalóan a kapitalizmusról, helyesel „megszorító intézkedéseket” stb. A Duce is tudta, mi a kapitalizmus, alkalmazta is gazdasági elveit. De hogy még nyilvánosan dicsérje is? A jelenlegi nacionalista-populista pártok viszont gyakran – a maguk módján – beemelnek szociális elemeket programjaikba (pl. a „népi kapitalizmus” emlegetése).

A fasiszmus–nácizmus az 1945 előtti évtizedekhez kötött jelenség. Így része a történelemnek. A diktatúrák egész sora azonban ma is létezik és kegyetlenkedik a volt gyarmati országokban, s a képlet vallási fanatizmusokkal egészül ki. A gazdasági helyzet, a politikai elrendeződés – sokszor az alkotmányos, demokratikus kulisszák ellenére – a világ országainak többségében egyáltalán nem megnyugtató. A politikai sem. A történelmi raktárakból még sok mindent elő lehet venni.

S most, tekintettel e kötet egyik tanulmányára, néhány szót Sztálinról. Alighanem ő és rendszere – legalábbis jelentős részben – szintén az 1945 előtti évtizedek teremtménye, tehát történelem. A válságból, csődből való kiút keresése itt sem kétséges, mint ahogyan – végső fokon – az eredménytelenség sem. Sztálin rendszerének gazdasági és szociális tartalma annyira eltér Hitlerétől, hogy már magában ez az eltérés illuzórikussá tesz minden azonosítást. Egyébként Oroszország helyzete, múltja, hagyományai is alapvetően mások, mint a fentebb említett országokéi.

Oroszországban valóban szükség volt kiterjedt modernizációra, még akkor is, ha Vitte vagy Sztolipin ez irányú, századelős teljesítményét nem becsüljük le, mint ahogyan az korábban gyakori volt. Az mindenesetre tény, hogy a cári önkényuralomhoz hasonló képződmény Oroszország határaitól nyugatra nem létezett. A dolog lényege, hogy míg Hitler, Mussolini, Franco és más nyugati diktátorok országaiban – így vagy úgy – kapitalizmus létezett, addig Sztálin birodalmában államszocializmus. A gazdaság, a társadalom és a politika strukturái alapvetően mások voltak, mint az említett országokban.

Még ha a terror jellegéről, irányultságáról nem szólnak is (ez külön téma lehetne, amelybe a rasszizmust is be kellene kapcsolni), akkor is jelentős eltérések tapasztalhatók. Oroszországban valóban soha nem létezett életképes parlamentarizmus, a politikai pártok rendszere is más volt, mint pl. Németországban. A nyugati polgári szabadságjogok több évszázadon át kialakult rendszere Oroszországban sohasem érvényesült – mint ahogyan a nácizmus idején Németországban sem. Sztálin iparosította, ha úgy tetszik modernizálta az országot. Ám ez a modernizálás is egyoldalú volt, s jelentős részben – történelmileg motiváltan – szintén katonai célokat szolgált. Általában a nehézipart preferálta. (Szinte a szovjet rendszer végéig folyt a vita, hogy vajon az A és a B szektor fejlesztésének mi legyen az aránya. Rendszerint az A szektoré volt a prioritás.) Természetesen a néptömegek életszínvonalát a két országban aligha lehet összehasonlítani.

A formai hasonlóságok nyilvánvalók. Sok szempontból hasonló volt a szinte emberfeletti képességekkel felruházott Vezér, a karizmatikus, úgyszólván helyettesíthetetlen férfiú kiemelt szerepe. A Max Weber által leírt karizma: a hitelesség, a bizalom és a vonzerő, szinte a „hit” szerepe rendkívül fontos. Ehhez csak annyit lehet hozzátenni, hogy cinikus ember nem lehet karizmatikus. Valóban: az „új típusú”, 20. századi diktátorok nem kételkedtek abban, amit tettek vagy mondtak. Még átmeneti helyettesítésük is nehéz feladat volt. Sztálin utódlása végképp nem volt könnyű, és nehéz lett volna a többi diktátor esetében is. Valóban, „közjogilag” Sztálin „csak” első volt az egyenlők között.

Arról sem lehet hallgatni, hogy a diktátorok egymás iránt és más politikusok iránt is formáltak – többségükben kedvezőtlen – véleményeket. Hitler a nyugati demokráciák vezetőit megvetette. (Churchillt és Rooseveltet is.) Véleményt alkotott Sztálinról is. A grafomán Goebbels irdatlan terjedelmű *Naplójából* kiderül, hogy a marxizmust elavultnak minősítő Führer Sztálint nagyformátumú embernek („Mann von Format”) tartotta. Honorálta, hogy őt nem lehet zsidó származással gyanúsítani, s tudott nem éppen zsidóbarát hajlamairól is. Könyörtelensége kiváltképpen imponált neki, reálpolitikai érzéke nemkülönben. (Goebbels szerint Sztálint „az ázsiaiáság zsenijének” tartotta.) Ehhez tudnunk kell, hogy Hitler a nácizmus végnapjaiban a kellő könyörtelenség elmulasztásával vádolta magát, azzal, hogy nem számolt le potenciális ellenségeivel. Ezek közé sorolta az egyházat, az arisztokráciát, a marsallokat és tábornokokat, mindazokat, akik „nem voltak fanatikus nemzetiszocialisták.”¹¹

Ha elolvassuk Sztálin közismert, reprezentatív kötetét, *A leninizmus kérdéseit* (az idézett magyar kiadás az 1939-es moszkvai alapján készült), kibontakozik előttünk a szerző szövegeiben és Lenin-interpretációiban megmutatkozó etatizmus és voluntarizmus. Ez ellentétben van nemcsak a Kautsky-féle determinizmussal, hanem magával Marxszal is. A proletárdiktatúra kivívása és megszilárdítása – így Sztálin – elsődleges feladat, s lényegében csak erőszakkal valósítható meg. A proletariátus államhatalma, saját hatalmi mechanizmusai révén, létrehozza a neki megfelelő gazdasági alapokat. A primátus tehát a politikáé. Az előbbiből következik, hogy nincs szükség a többségi támogatás (kezdeti) megszerzésére. Azért van „vasfegyelmű párt”, élcsapat, hogy a legmegfelelőbbeket szervezze maga köré, és cselekedjék. Siker esetén hamarosan meglesz a többség. Tehát „van” a nép, ezen belül a proletariátus, s ebben a vasfegyelmű párt. S a párton belül: demokratikus centralizmus – elvben. A gyakorlatban egy vezető testület: soraiban a vezérrel, bár teoretikusan „a párt a munkásosztály vezére”.¹² Ez a felfogás vegyült az orosz történelem bizánci

hagyományával. A nyugati értelemben vett többségi vélemény felmutatására Oroszországban tulajdonképpen létre sem jött az erre alkalmas intézményrendszer.

Még néhány szót a „vezérségről”. Már a szociáldemokrata pártok Európa-szerte ismertek voltak arról, hogy sokszor informálisan megteremtődött bennük „az első ember” státusa. A német nyelvterületen ismert fogalom volt az „Arbeiterführer”. Többen úgy vélték, hogy ilyesmire Oroszországban – az említett sajátos helyzet miatt – kiváltképpen szükség van. Csak egy példa: Gramsci 1924-ben megértéssel ír – általános vonatkozásban – a „vezető” létjogosultságáról, és szinte bírálón említi azokat a szocialistákat, akik „nem akarják, hogy a hatalom egy kézben összpontosuljon, perszifikálódjon”. Bonyolult fejtegetésbe kezd arról, hogy a vezető és a vezetettek között nem „hierarchikus, katonai” kapcsolatnak kell lennie, hanem történetileg meghatározott és organikus jellegűnek.¹³ Itt – az orosz kommunizmus ügyéért aggódva – már veszélyes vizekre téved a szerző. A karizmatikus és a hatalom valamiféle teljességével bíró munkásvezér fogalma több mint problematikus.

Sztálin, a „cselekvés” embere, kétségkívül kiérdemelte számos nyugati értelmiségi csodálatát. De vajon Mussolinivel és Hitlerrel nem ez történt? Nekik talán nem voltak nyugati értelmiségi híveik, sőt kollaboránsaik? Bennük talán nem csodálták számosan a Max Weber által prognosztizált modern Cézárt, aki leszámolt az enervált és korrupt parlamentarizmussal? Akik – egyébként Sztálinhoz hasonlóan – „új embertípus” kialakítására vállalkoztak.

Vélhetően éppen az a cézári karizma, amely annak idején valóban többeket vonzott, vesztette el napjainkra a varázsát. Hiszen az általuk követett utak tragédiákat okozó zsákutcáknak bizonyultak. Napjaink világában aligha van helye a messianisztikus, ideologikus vezéreknek. Az említetteknek kétségkívül voltak hasonló személyi tulajdonságai is. Az őket körülvevő politikai közeg azonban „egy az egyben” nem azonosítható. Ők maguk sem. A történeti megközelítést semmiféle politikai motiváció nem pótolhatja.

Múlt időt használtunk, mert mint említettük, hogy a fejlett, illetve annak mondható országokban eljárt az idő a diktátorok és rendszereik felett, akik és amelyek századunkon mély nyomokat hagytak. Aligha vagyunk azonban felvértezve olyan szociális, gazdasági-politikai, etnikai vagy más jellegű megrázkódtatások ellen, amelyek ezt a helyzetet – valamilyen formában – módosíthatják.

Reméljük, hogy kis kötetünk valóban gondolatébresztő, vitára serkentő, és elősegíti e nem könnyű témakör jobb megértését.

In: Diktátorok, diktatúrák. Előszó helyett. Budapest, 1997. 7–26.